

TÜRÜK

Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2017, Yıl:5, Sayı:11

Geliş Tarihi: 17.11.2017

Kabul Tarihi: 12.12.2017

Sayfa:505-519

ISSN: 2147-8872

TUVA TÜRKÇESİNDE {+Gİr(A)-} EKİ*

İlker Tosun**

*Derler ki Tuvaca konuşabilen insanlar, bu dünyadaki bitkilerin ve
hayvanların da dilini konuşabilir.**
Monguş Kenin-Lopsan*

ÖZET

Dilin kökenine ilişkin pek çok teori bulunmaktadır. Bu teoriler arasında “Bow-Vow Theory”, “Ding-Dong Theory”, “Pooh-Pooh Theory” adı verilen yansımalara (onomatopoeic) dayalı teoriler de bulunmaktadır. Bu teorilere göre insan dili doğadaki yansıma seslerden doğmuştur. Bu teorileri bilimsel olarak ispatlamak mümkün değildir ancak tüm dünya dillerinde çok sayıda yansıma sözcük olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Yansıma sözcük, doğadaki seslerin taklidinden doğmuş sözcükler olarak tanımlanabilir. Türk dilinin tüm sahalarında çok sayıda yansıma sözcük bulunmaktadır. Tuva Türkçesinde yansıma seslerden fiiller türeten {+İrA-} , {+(A)r-}, {+LA-}, {+rA-}, {+DA-}, {+A-}, {+y-}, {+KİLA-}, {+KAYn-} ve {+Gİr(A)-} gibi ekler mevcuttur. Tuva Türkçesinde {+Gİr(A)-} eki almış ağır-, algır-, bılgır-, bülgür-, dükpür-, kegir-, ogur-, sıgır-, sokkur- vb. gibi 34 kadar fiilde tespit edilmiştir. {+Gİr(A)-} eki almış fiiller, hayvanların çıkarmış olduğu sesleri, insanların vücutlarından çıkan sesleri, bazı nesnelere çıkan sesleri ve çobanların sürüleri gütmek için kullandıkları sesleri ifade etmek için kullanılır. Bu çalışmada {+Gİr(A)-} ekinin yapısı, kullanımını, bu eki almış fiiller ve işlevleri araştırılacaktır.

* Bu yazı KLÜBAP tarafından desteklenen 90 numaralı ve *Tuva Türkçesinde Söz Yapımı* başlıklı proje çalışmaları kapsamında üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü Öğretim Üyesi, orcid.org/0000-0003-1428-4772, ilkertosunum@gmail.com

*** Kenin-Lopsan, M. (2010), *Tuva Çançıl*, s. 175, Kızıl

Anahtar Kelimeler: Yansıma, Yansıma Sözcükler, Tuva Türkçesi, Şekil Bilgisi, {+Gİr(A)-} Eki,

{+Gİr(A)-} SUFFIX IN TUVAN TURKISH

ABSTRACT

There are plenty of theories about the origin of the language. Among these theories, there are onomatopoeic theories called “Bow-Vow Theory”, “Ding-Dong Theory”, “Pooh-Pooh Theory”. According to these theories, language has onomatopoeic roots. It is not possible to probe these theories scientifically but All the languages have a great number of onomatopoeic words. Onomatopoeia can be defined as these kind of words thorough the imitation of sounds from nature, animals and humans. In the all areas of Turkish language, there are in large quantities of onomatopoeic words. In Tuvan Turkish, there are suffixes derive denominal verbs, {+İrA-}, {(A)r-}, {+LA-}, {+rA-}, {+DA-}, {+A-}, {+y-}, {+KİIA-}, {+KAyn-} ve {+Gİr(A)-}. In Tuvan Turkish, there are approximately 34 verbs with{+Gİr(A)-} like ağır-, algır-, bılgır-, bülgür-, dükpür-, kegir-, ogur-, sığır-, sokkur- etc. This kinds of verbs related animal voices, human body’s voices etc. In this paper, we search structure of suffix {+Gİr(A)-}, verbs with {+Gİr(A)-} and their functions.

Key Words: Onomatopoeia, Onomatopoeic Words, Tuvan Turkish, Morphology, Suffix {+Gİr(A)-}

1. Yansıma Kavramı ve Yansıma Sözcükler

Dilin kökeni, Epikür’den (MÖ 300), Leibniz’e (1710), Condillac’a (1746), Rousseau’ya (1755), Herder’e (1772), Manbaddo’ya (1744), Müller’e (1866) ve Chomsky’e (1988, 1990) kadar (Johanson 2015: 158-162) pek çok düşünür ve araştırmacının ilgisini çekmiş; bu konuda çok sayıda hipotez ve bu hipotezlere karşı antitezler geliştirilmiştir. Birbiriyle benzerlikler gösteren veyahut farklı kaynaklardan doğan çok sayıdaki teori “dinsel/ilahi açıklamalar”, “yansıma/tabiat taklidi sesler”, “insanın mimik, analogi, sembolleştirme kabiliyeti”, “ünlemler, acılara verilen tepkiler”, “âşık olabilen insanın duyguyu dile tahvil edebilme kabiliyeti”, “hareketi veya sesi temsil edebilecek jestler”, “insanın genetik/biyolojik olarak dili üretebilme yeteneği”, “insan bedeninin fizyolojik olarak dil üretimine uygunluğu”, “insanın sosyal ve kültürel varlık olması” (Demirci 2013: 1) başlıkları altında toplanabilir¹.

Adı geçen varsayımlar içerisinde *onomatopoeic* genel başlığı altında incelenen, uluslararası literatürde “Bow-Vow Theory”, “Ding-Dong Theory”, “Pooh-Pooh Theory” adları verilen ve dilin kökenini yansıma seslerde arayan bazı teoriler mevcuttur. Alman dilbilimci W. Oehl’in öncülüğünü yaptığı “bow-bow teorisi” dilin kaynağı olarak doğadaki seslerin taklit edilmesini görmekte, dil öğelerinin yansımalarından oluştuğunu kabul etmektedir. Örneğin Latince “tittinare”, Türkçede “tınlamak”, Arapçada “tani:m” sözcükleri

¹ Dilin kökenine ilişkin teorileri derleyen çok sayıda çalışma mümkündür. Bu teorilerin sınıflandırılması ile ilgili bkz. Başkan, Özcan (1969) “İnsan Dilinin Doğuşu”, TDAY-Bellekten, s. 143-156

yansımalarından oluşmuştur. Ancak Doğan Aksan'a göre bu türden öğelerin sayısı sınırlıdır. Dillerdeki öteki öğelerin varlığının yansıma teorisi ile açıklanabileceği şüphelidir (Aksan 2003: I: 96). Max Müller'in "ding-dong teorisi" ise insanın doğuştan geliştirmiş olduğu ritim duygusu ile ilgilidir. Müller'e göre dil, örneğin ilkel insanların tabiatta rüzgâr gibi kuvvetlerin ağaçlarda neden olduğu ritmik dalgalanmaları ve bunların çıkarmış oldukları ritmik sesleri gözlemlenmeleri ve bunları taklit etmeleri neticesinde doğmuştur (Johanson 2005: 160). Müller'in üzerinde durduğu başka bir teori olan "pooh-pooh teorisi" ise dilin doğuşunu ünlemlerde aramaktadır. İnsanların korku, acı, neşe, haz ve şaşırma gibi duygular nedeniyle çıkarmış oldukları sesler, zamanla dilde sözcüklere dönüşmüştür (Johanson, 160; Aksan, 96)².

Her ne kadar dilbiliminde "ilk dil/ dil öncesi diller" (proto-language) ve "tıngırdayan diller" (click languages) olarak adlandırılan Sadawe ve Kwadi gibi Afrika dilleri ile Damin gibi Avusturalya dillerinin sadece yansıma sözcüklerden müteşekkil bir söz varlığına sahip olduğu düşünülse de (Pennisi 2004: 1320), (Traunmüller 2003: 1) bütün dillerin yansımalarından doğduğunu bilimsel olarak ispatlamak mümkün değildir. Bununla birlikte genel olarak bütün dünya dillerinde azımsanmayacak ölçüde yansıma sözcüğün bulunduğu da bir gerçektir. Dilbiliminde, İng. *onomatopeia*, *mimetic word*, *echo word*, *echoism*, *imitative word*; Alm. *lautmalerei*, *schallnachahmung*; Osm. *lafz-ı taklidi*, *savt-ı taklidi*; Rus. *zvukopodrazhaniye*; Tuv. *öttünüg söster* gibi adlar alan yansıma sözcük kavramı çeşitli araştırmalarda şu şekilde tanımlanmıştır:

Dış gerçeklik düzleminde var olan ses ya da görüntüleri, işitimsel izlenimi yansıtacak biçimde aktaran, adlandırılan gerçeği ses öykünmesi yoluyla belirten dilsel öge. Yansımalar her zaman yaklaşık bir öykünmenin ürünüdürler, bundan ötürü de belli oranda saymacalık içerirler. Göstergenin nedensizliği, buyrultusallığı, dillerin kökenini yansıma sözcüklerde arayan görüşe karşı çıkar. Guriraud da gösterdiği gibi, yansımaların seçiminde bile nedensizlik, buyrultusallık görüldüğü gibi bu türlü biçimler dile girdikten sonra belli oranda evrim bile geçirirler (Vardar 2002: 216).

Göstereni ile gösterileni aynı olan gösterge ve taşıdığı sesleri, anlamın kendisi olan söz, yansıma sözdür. Doğadaki insan dışı canlı ve cansız varlıkların çıkardığı ses ve gürültüleri taklit yolu ile yansıtılan söz, yansıma sözdür. Yansıma sözler, göstereni ile gösterileni aynılaşmış olan dil göstergeleridir (Karaağaç 2013: 855).

Doğa ve hayvan seslerine benzer seslerle yapılan, görüntüleri işitimsel bir izlenim yansıtacak biçimde aktaran, bir gerçeği ses öykünmesi yoluyla belirten dilsel öge (İmer vd. 2011: 262).

Doğadaki ses yansımalarından taklit edilmek suretiyle doğan sözcükler. Aynı ses bazen farklı dillerde değişik seslerle ifade edilir: İng. *cocka-doodle-doo* (horoz ötüşü), Alm. *kikeriki*, Fran. *Cocorico*. Bu tip sözcükler, dilbilimindeki nedensizlik ilkesi (linguistic arbitrariness) için bir istisna oluşturmakla birlikte dillerin yansımalarından doğduğuna ilişkin kanıt olamaz (Bussmann 2006: 836).

² Dillerin kökeni üzerine 20. yüzyılda yapılan araştırmalar için bkz. Demir, Yılmaz 2012: 17

Hem doğada hem de insanların hayatlarında var olan çeşitli gürültülerden, bağırma-çağırılardan; varlıkların hareketlerinden ve insanların bedenlerinden çıkan/çıkarılan seslerden oluşan sözcüklerdir (Sat, Salzırma 1980: 218).

Türk dilinde, gerek tarihsel gerek çağdaş dil alanlarında çok sayıda yansıma söz tespit etmek mümkündür. Türk dilinin genel karakteristiği itibariyle yansıma tabanlar, isimden isim ve isimden fiil yapım ekleri ile genişletilmektedir. Araştırma sahamız olan Tuva Türkçesinde yansıma sözcüklerden türetilen fiiller, isim tabanlarına getirilen {+IrA-}, {(A)r-}, {+LA-}, {+rA-}, {+DA-}, {+A-}, {+y-}, {+KIIA-}, {+KAyn-} ve {+Gİr(A)-} gibi ekler ve “yansıma söz + de-, kıl-, kılın-, kın-” gibi yapılar aracılığı ile oluşturulmaktadır. Bu çalışmada tarihî Türk lehçelerinde tanıklanabilen ve günümüzde bilhassa Sibiryaya Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılan{+Gİr(A)-} eki üzerinde durulacaktır.

2. {+Gİr(A)-}Ekinin Yapısı

Bu ekin yapısı ile ilgili en kapsamlı çalışma, merhum Türkolog Prof. Dr. Talat Tekin tarafından yapılmıştır. Talat Tekin çalışmasında, Ramstedt, Bang, Sevortyan, Räsänen, Şçerbak ve Clauson gibi araştırmacıların bu ekle ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak ortaya koydukları görüşleri sıralamış ve bu görüşlerin eksik yanlarını ortaya koymuştur. Bu görüşler ve Tekin’in getirdiği eleştiriler şöyle özetlenebilir:

1. Talat Tekin’e göre ekin Türkçe ve Moğolcadaki ortaklığına ilk dikkat çeken Ramstedt, bu eki birleşik bir yapı olarak kabul etmiştir. Araştırmacıya göre ekin ilk kısmı –gi/-ki Moğolcadaki ge- “söylemek” ve ki- “yapmak” anlamındaki fiillerden dilbilgiselleşmiş; ekin ikinci kısmı olan –ra’yı ise gramatikal olarak aktif ancak anlamca pasif fiil (middle verb), “başlama ifade eden fiil” (inchoativum) ve nötr fiil (verbum neutral) olarak nitelemiştir. Talat Tekin, Ramstedt’in daha sonraki çalışmalarında dile getirmeyip büyük ihtimalle terk ettiği bu fikrinin, ek ile ilgili inandırıcı bir tarafı olduğunu söylemektedir.
2. W. Bang ekin ettirgenlik eki –γir/-kir³ ekinden geliştiğini düşünmektedir. Ancak Tekin fonetik ve semantik olarak yanlış olduğunu söylediği bu görüşe, yansıma fiiller türeten ektinin aksine ettirgenlik ekinde yuvarlak ünlü bulunması ve Türkçede –qir /-kir ile –qra/-krä eklerinde ettirgenlik anlamının bulunmadığı gerekçesiyle itiraz eder.
3. Sevortyan ekin fiilden isim yapan –qī ve isimden fiil yapan –r eklerinden oluştuğunu söylemektedir. Tekin, {-GI} ekinin günümüzde {-GU}’ya dönüştüğünü, bu ekin Türk dilinde yansıma sözcüklere eklenmediğini, {(A)r} ekinin “olmak” anlamında, {-Kİr} ekinin ise belirli sesler çıkarmak anlamında fiiller türettiğini söyleyerek bu görüşü reddeder.
4. Räsänen, etimoloji sözlüğünde çeşitli Türk lehçelerinde örneklediği bakir- “yüksek sesle bağırma” ve çakir- “çağırma” fiillerindeki ekin yansıma sözcük türeten +kir eki olduğunu söylemektedir. Tekin, Räsänen’in fiillerin kökü olarak gösterdiği *bā- ve

³ Çalışmamızda alıntılanan bölümlerde, araştırmacıların kendi çalışmalarındaki imlalarına ve transkripsiyon işaretlerine sadık kalmıştır.

- *çā-'nın Türk dillerinde kanıtlanmış kökler olmadığını, araştırmacının teorisinin {-KIr} ekinin yapısını açıklamaya yetmediğini söylemektedir.
5. Şçerbak, Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde isim + ur- yapısını inceledikten sonra ekin yapısında ur- “vurmak” yardımcı fiilini aramakta ve ekin oluşumunda analogik bir durum söz konusu olduğunu düşünmektedir (Şçerbak 2016: 159-163). Tekin, bu görüşü fonetik olarak eleştirmekte, ur- fiilin ünlüsünün yuvarlak olmasına karşın ekte yuvarlak ünlüler görülmediğini, Türk dilinde olağandışı olarak kabul edilecek ünlü sıralamaları nedeniyle ayqır, qıçqır- gibi sözcüklerin köklerinin izah edilemeyeceğini söyler.
6. Tekin Clauson'un bürkür- “fışkırmak” ile bu sözcüğün eşseslisi bürkür- “(göğün) bulutlanmak, giderek karanlık olmak” sözcüklerini birbirine karıştırdığını, ayrıca kükrä- “kükremek, bağırarak, gök gürlmek” fiilinin morfolojik olarak kök “gök” kelimesi ile ilişkili olamayacağını ifade eder ve ekin yapısı konusundaki en başarısız izahın Clauson'a ait olduğunu kinayeli bir şekilde belirtir.

Talat Tekin, ekin yapısı hakkındaki görüşünü Ramstedt'in fikrini geliştirerek Moğolcada çeşitli yansıma seslerle birlikte “o sesi çıkarmak” anlamında yapılar oluşturan ki- “yapmak, üretmek” fiili üzerine kurmaktadır. Moğolcada çer ki- “cıvıldamak”, bur bur ki- “guruldamak” gibi örnekleri görülen bu yapı, Mançu-Tunguzcada işlek olarak Jorgi- “cıvıldamak, ciklemek”, çarki- “tıngırdamak” gibi pek çok sözcükte kullanılmakta; Yakutçada ise gın- “yapmak” fiili dā- “demek” fiili ile birlikte yansıma ifadeler meydana getirmektedir. Tekin, ekin zamanla dilbilgiselleşme sonucu -KI'ya dönüştüğünü, muhtemelen Türk-Moğol dil birliği döneminde ise yine yansıma fiiller türetmekte kullanılan -rA ekiyle birleşip -KırA biçimini aldığını söylemektedir. Günümüz Moğolcasında fonetik açıdan çok değişmeyen ek Türk lehçelerinde ise son hecedeki ünlüsünü düşürerek -Gır ve ilk hecesindeki ünlüyü yitirerek -KrA biçimini almıştır (Tekin 2003: 149-162)⁴.

Marcel Erdal, Tekin'den farklı olarak ekin yapısının -(X)gsA ve -(X)msIn ekleri ile paralellik gösterdiğini ve +ki+(A)r biçiminde gelişmiş olabileceğini düşünmekte, görüşünü delillendirmek için DLT'deki kamgırar- “eğri büğrü olmaya yüz tutmak; neredeyse çarpılıp felç olmak”⁵ fiilini örnek olarak göstermektedir. Erdal'a göre bu fiil kam- “öldürürcesine dövmek” +gı-r biçiminde gelişmiş olmalıdır. Zira aynı eserde kamgı “1. çarpık ağızlı kimse, 2. eğri ve bükülmüş şeyler”⁶ isimleri de bulunmaktadır (Erdal 1991:2:465).

Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri'nde diğer araştırmacılardan farklı olarak bakır-, çakır- ve kakır- sözcüklerinin *bak-, *çak- ve *kak- köklerine getirilen -Ir eki ile türetildiğini; -Ir ekinin çeşitli sesleri taklit eden fiiller yaptığını, genellikle tek başına hiçbir anlam taşımayan “sözde isim” tabanlarına geldiğini, bu ek ile teşkil eden fiilleri kök ve ek olarak ayırmanın doğru olmayacağını söylemektedir (Hacıeminoğlu 2003: 154).

⁴ Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, C 2, s. 467-468.; Robbeets Martine (2015) *Diachrony of Verb Morphology, Japanese and Transeurasian Languages*, Berlin/Boston, Walter de Gruyter, s. 244-246

⁵ Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu Z. (2014), *Divanu Lugati't Türk*, Ankara, TDK Yay., s.681

⁶ Ercilasun, Akkoyunlu, s.681

Zeynep Korkmaz, ses yansımali köklerden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ek olarak tanımladığı bu biçimin +kIr/+kUr<+k-(I)r biçiminde gelişmiş olabileceğini süm-kür- < *süm-ük-ür- örneği ile göstermektedir (Korkmaz 2003: 115).

3. Ekin Moğolcadaki Görünümü

Poppe, “Grammatik der Mongolischen Sprache’de, Moğol yazı dilinde “ünlemlerden türetilmiş fiiller” başlığı altında –çigina/-çigine, -gina/-gine, -gı/-gi ve –kira/-kire eklerini incelemiş, -kira/-kire ekinin işlevinin “bağırarak, kükremek ifade eden fiiller yapmak” olduğunu belirtmiştir: kaskira- “bağırarak”, barkira- “kükremek, gürlenmek” (Poppe 1992: 86-87).

Chuluu Ujjediin ise ‘Studies on Mongolian Verb Morphology’de -kira/-kire ekinin –gi, -gina/-gine, –çigina/-çigine, ve –gila/-gile ekleri ile birlikte yansıma seslerden “o sesi çıkarmak” anlamında fiiller türeten ekler olduğunu, aynı zamanda bu eklerin sıklık görünüşü de bildirdiğini ifade etmektedir. Ujjediin, ayrıca bu eklerin aynı yansıma isimlere getirilebildiğini ancak türetilen fiillerde “ince” anlam farkları oluşabildiğini şu örneklerle göstermektedir: çal-gi- “sıçramak” / çal-gira- “sıçramak” / çal-gila- “sıçramak”; dar-gi- “kükremek” / dar-gira- “köpürmek” / dar-gila- “gürültülü bir şekilde kaçmak” (Ujjediin 1998: 74).

4. Tarihî Türk Lehçelerinde Ekin Kullanımı

{+GIr(A)-} eki Eski Türkçe döneminden itibaren yazılı metinlerle takip edilebilmektedir. Gabain, “ses çıkarmak” anlamındaki fiil için aykır- “haykırmak”, alakır- “bağırarak”, kıkırış- “kıkırdaşmak”, yañkır- “haykırmak” fiillerini örnek olarak gösterir (Gabain 2003: 49)⁷.

Karahanlı Türkçesi döneminde eserlerinden Kutadgu Bilig’de ek bürkir- “püskürmek”, kakır- “gürültüyle boğazını temizlemek” (Taş 2009: 96); Divanu Lugati’t Türk’te ise bakır- “bağırarak”, çakır- “çağırarak”, kıkır- “yüksek sesle ağlamak”, üşkir- “ıslık çalarak çağırarak” örnekleri ile karşımıza çıkmaktadır (Bilgen 1989: 88).

Harezmi Türkçesi eserlerinden Kısasü’l Enbiya’da kıkır- “bağırarak”, kığır-/kığur- “bağırarak” (Ata 1997: II: 332), Mukaddimetü’l Edeb’de çakır- “çağırarak”, “çıkırdamak”, “gıcirtı”, “çıkır çıkır ses çıkarma”, kegir- “geğirme”, kegrik “geğirme”, kıkır- “çağırarak, bağırarak”, kıkırış- “çağırışmak” (Yüce 1993: 110, 111, 137, 141).

Kıpçak Türkçesinde ekin +GIr, +GUr, +KIr, +KUr, +hIr, +hUr- biçimleri görülmektedir. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ilk ünsüzü sızıcılaşmış olarak +hIr, +hUr- biçimleri ile kullanılmaktadır Codex Cumanicus’ta bu ek ile türetilmiş yansıma fiiller şöyle örneklenebilir: çüçür- “hapşırarak” öğür- “öğürmek”, tükür- “tükürmek”, yötkür- “öksürmek” (Argunşah, Güner 2015: 86).

Çağatay Türkçesinde +GIr/+GUr/+KIr/+KUr biçimleri ile görünen ek, inçkir- “ince sesle ağlamak”, kığır- “çağırarak”, tükür- “tükürmek” (Argunşah 2013: 111) ve Moğolcadan

⁷ Ekin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki kullanımı ve –kI ekiyle olan kıyaslaması için bkz. Erdal, 1991:2:465-468

ödünçlenmiş İngre- “gizlice için için ağlamak”, meñre-, möñre-, muñgurgâ- “koyun, sığır ve sair hayvan melemek” (Kaçalın 2011: 948, 976-977) sözcüklerinde ek tespit edilebilir.

Eski Anadolu Türkçesinde işlekliliğini yitiren +gır/+gir eki sınırlı sayıda karşımıza çıkmaktadır: “Arap eydür sordı seni bir ğarib/ Mısır içinde zindan içre kığırup” (Yelten 2009: 255).

5. Çağdaş Türk Lehçelerinde Ekin Kullanımı

Sibiryâ Türk Lehçeleri: Ali Ilgın, +Gİr ekinin Tofa Türkçesinde, tarihsel dil alanlarındaki kullanımının aksine ünsüz-ünlü uyumlarına bağlı olduğunu, ad tabanlarına eklenerek yansıma fiiller türettiğini belirtir: baqqır- “vak vak etmek”, hüksür- “köpeği saldırtmak”, mö:kür- “böğürmek”, ö:şkür- “hüngür hüngür ağlamak”, sıytkır- “ıslık çalmak” (Ilgın 2015: 64). Hakas Türkçesinde -ğır, -g r, -ğur, -gür, -ğır, -k r, -ğur, -kür biçimleri ile kullanılan bu ek, kökü tam olarak belirlenemeyen yansıma isimlere gelir ve yansıma sesi çıkarmak, bağırarak, çağırarak anlamlarında fiiller türetir: pışır- “pıskırmak”, hağır- “balgam çıkarmak”, kig r- “geğirmek”, tükür- “tükürmek” (Arıkoğlu 1996: 33). Altay Türkçesinde +kIır eki çoklukla tek heceli kelimelerden yansıma fiiller türetmektedir: bışır- “burnundan gürültü ile ses çıkarmak (at için)”, ışır- “horuldamak, horlamak (at için)”, küşür- “aksırmak, hapşırarak”, öskür- “öksürmek”, tükür- “tükürmek”, kakır- “öksürüp balgam çıkarmak”, kışır- “bağırarak” (Dilek 2007: 1029). Saha Türkçesinde +gİrAA, +gUrAA, +kİrAA, +kUrAA biçimleri ile kullanılan bu ek, hızlı ve çabuk yansımayı anlatması ile +rğAA ekinden ayrılır: bakkıraa- “bağıra bağıra ağlamak”, kengiree- “geğirmek”, sıbıgıraa- “hızlı ve değişik hışırtı ses çıkarmak”, tebigiree- “kolay ve patırtılı bir şekilde hızlı hızlı koşmak” (Kirişçioğlu 1999: 54).

Kuzeybatı Türk Lehçeleri: Kırgız Türkçesinde +kır/+kür biçimleri olan ek, bu sahada çüçkür- “aksırmak”, cötkür- “öksürmek”, bışır- “aksırmak”, kıyır- “haykırmak”, katır- “kahkaha atmak” sözcüklerinde görülmektedir (Çengel 2005: 129). Kazak Türkçesinde +ğır/+gir/+qır/+kir eki, ökir- “böğürmek”, şığır- “bağırarak”, tüşkir- “hapşırarak”, ısqır- “ıslık çalmak” sözcükleri ile örneklenebilir (Koç, Doğan 2004: 227). Tatar Türkçesinde +gır/+gér, +kır/+kér eki ükér- “böğürmek”, akır- “bağırarak”, kakır- “aksırmak”, ajkır- “kudurmak”, çajkır- “lokomotif için tıslamak, düdük çalmak” örneklerinde görülmektedir (Ganiyev 2013: 166). Dilek Ergönenç Akbaba, Nogay Türkçesinde +G₄İr ekinin eklendiği isim tabanların genellikle kullanılmadığını söyleyerek ekin kullanımı için şu örnekleri verir: qışqır- “feryat etmek”, sızyır- “ıslık çalmak”, pışqır- “horuldamak”, simgir- “sümkürmek”, süskir- “aksırmak”, yekir- “kaba bir şekilde bağırarak” (Ergönenç Akbaba 2009: 76). Karakalpak Türkçesinde +qır/+kir ve +qıra/+kire biçimleri bulunan ek için şu örnekler verilmektedir: ayqır- “bağırarak”, baqır- “bağırarak”, barqıra- “güçlü bir şekilde bağırarak”, bırqıra- “kazandaki buldurun vs. koyu hale gelip kaynaması” (Uygur 2010: 107, 110).

Güneybatı Türk Lehçeleri: Gagauz Türkçesinde işlek olmayan ek aykır- “haykırmak” sözcüğü ile (Özkan 1996: 109); Türkmen Türkçesinde haykır- “haykırmak”, heñkir- “hıçkırarak ağlamak”, tükür- “tükürmek”, üşgür- “öksürmek” sözcükleri ile (Kara 2000: 32);

Azerbaycan Türkçesinde hıçgır- “hıçkırmak”, muşğur- “binek hayvanlarını hareket ettirmek için dudakları büzerek ses çıkarmak”, fişğır- “fişkirmek” sözcükleri ile örneklenebilir (Kartallıoğlu, Yıldırım 2007: 191). Hamza Zülfikar, Türkiye Türkçesi ve ağızlarında, son sesi ünlü olan *ba, *bı, *ba,*çı, *kı (bağır-, çağır-, çığır-, kığır-) gibi birincil biçimlere getirilen –kır ekinden sonra çatı eklerinin getirilebildiğini (afkırt-, asgırış-,bağırın-), son sesi –s olan birincil biçimlerden sonra bu ek getirildiğinde metatez örneklerinin (pıksır-, aksır-) görülebildiğini ifade etmektedir (Zülfikar 1995: 110-113).

Doğu Grubu Türk Lehçeleri: Bu ek, Uygur Türkçesinde +kır/+kir, +kır/+kür, +kıra/+kura/küre; Özbek Türkçesinde +kır/+kir, +kırä/-kirä biçimleri ile kullanılmaktadır: Uyg. tükür- “tükürmek”, uşkur- “aksırmak”, caķıra- “çağırarak”; Özb. äykir- “haykırmak”, çinkir- “ince ve tiz ses çıkarmak, çınlamak”, ğarķıra- ~ ğaķıra- “boğazını gar gar ettirmek, gürüldemek, uğuldamak” (Öztürk 1997: 50-53)

Çuvaş Türkçesi: Bu sahada hır-/kır biçimleri ile kullanılan ek için şu örnekler verilebilir: çaşķır- “tıslamak”, kışķır- “bağırarak, çağırarak” (Yılmaz, 2002: 126).

6. Tuva Türkçesinde Ekin Kullanımı

Tuva Türkçesi sözlüklerinde bu ek ile tespit edilmiş kimi sözcükler şöyle sıralanabilir:

- ağır-: 1. Avı pusu esnasında ürkütme için bağırarak 2. Kam (ayın sırasında) bağırarak, çağırarak (Monguş 2003: 60).
- algır-: 1. Çok güçlü bir ses çıkarmak 2. Küfretmek, sövmek, azarlamak 3. Yüksek sesle konuşmak (Monguş 2003: 110).
- bılgır-: At burnundan güçlü bir şekilde pıskırmak (Monguş 2003: 342).
- bışķır-: Burnun içinden ansızın gelen havayı güçlü bir şekilde ağızdan ve burundan dışarı çıkarmak (Monguş 2003: 346).
- bülğür-: 1. Püskürmek 2. Kuvvetlice tükürmek (Monguş 2003: 330).
- çargır-: 1. Bağırarak, 2. Vak vak etmek. (Tenişev 1968: 519).
- çırğır-: 1. Hırıldamak 2. Vak vak etmek (ördek için) 3. Havlamak (Tenişev 1968: 558).
- dargır- 1. Gürültü çıkarmak 2. Burnundan çok büyük gürültü çıkarmak, horuldamak 3. Öfkelenip bağırarak (Monguş 2003: 395).
- daygır-: Koyun sürüsünün yönünü çevirmek için, sürüyü durdurmak için ses çıkarmak (Monguş 2003: 378).
- dıgır-: Hışkırdamak, gıcırdamak. (Monguş 2003: 547).
- dirgır-: Gürültü etmek, ses çıkarmak (Monguş 2003: 452).
- dükpür-: Tükürmek (Monguş 2003: 528).
- kakkır-: Balgam çıkarmak (Monguş 2011: 44).
- kaņğıra-: Çıngırdamak (Monguş 2011: 61).

- kargıra-: 1. Boğazdan, burundan gelen havayı cansız bir şekilde ses olarak çıkarmak 2. Ses çıkararak köpürdemek (Monguş 2011: 83).
- kegir-: geçirmek (Monguş 2011: 103).
- keñgire-: Gürültü etmek, ses çıkarmak (davul hakkında), (Monguş 2011: 118).
- kıñgıra-: Kıñ-kıñ diye ses çıkarmak, çınlamak (Monguş 2011: 292).
- kırğıra-: Zayıf bir sesle hırıldamak (Monguş 2011: 297).
- kışkır-: Var gücüyle bağırarak, çığlık atmak (Monguş 2011: 306).
- kıygır-: 1. Bağırarak, çağırmak 2. Bağırarak konuşmak 3. Bir şey yapmak için, bir şey yapmaya başlamak için çağırmak 4. Yüksek sesle okumak (Monguş 2011: 281).
- kirgire-: Hırıldamak (Monguş 2011: 135).
- koñgura-: Ses çıkarmak, gürültü çıkarmak, çingırdamak, çingırak çalmak (Monguş 2011: 173).
- köngüre-: Küt sesi duyulmak (Monguş 2011: 200).
- küşkür-: 1. (Koyun ve keçiye) küş-küş diye seslenmek, 2. Herhangi bir kişiye (özellikle bebeklere) onları sakinleştirmek hiş-hiş demek (Monguş 2011: 261).
- ogur-: Bağırarak, çığlık atmak (Monguş 2011: 421).
- sıgır-: Islık çalmak (Monguş 2011: 775).
- sıkır-/sıkkır-: dişlerin arasından tükürmek (Monguş 2011: 779).
- sırgır-: Fışkırdamak, gürültü çıkarmak (Monguş 2011: 788).
- sıskır- azarlamak (Monguş 2011: 792).
- sokkur- 1. Köpeği çağırmak için seslenmek, 2. Şikâyet etmek, sızlanmak, 3. Ses çıkarmak (Monguş 2011: 701).
- şakır-: Bağırarak (Tenişev 1968: 565).
- şıgır-: Gıcırdamak, çıtırdamak (Tenişev 1968: 585).
- şıngıra-: Şıngırdamak, tıngırdamak (Tenişev 1968: 589).

Tespit edilen bu örneklerden hareketle ekin Tuva Türkçesindeki kullanımı ile ilgili şunlar söylenebilir:

- a) Tuva Türkçesinde {+GIr(A)-} ekinin +gır/+gir/+gur/+gür biçimleri tonlu ünsüzlerden sonra; +kır/+kir/+kur/+kür biçimleri ise tonsuz ünsüzlerden sonra önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına göre getirilmektedir. Ekin +gıra/+gire/+gura/+güre biçimleri ise –ŋ ünsüzü ile biten yansıma seslerden sonra görülmektedir (Arıkoğlu 1996: 33).
- Yukarıda zikredilen örnekler arasında yer alan algır-, bılgır-, bışkır-, daygır-, kışkır-, kıygır-, sıgır- sözcüklerinin köklerini tespit ederken temkinli davranılmasını gerektiren dikkat çekici bir durum bulunmaktadır. Zira Tuva Türkçesi sözlüklerinde birer madde

başı olarak yer alan algı “bağırma, nida” (<*al+gı), (Monguş 2003: 110), bılgı “pıskırma” (<*bıl+gı), (Monguş 2003: 342), bışkı “aksırma” (<*bış+kı), (Monguş 2003: 346), daygı “koyun sürüsüne seslenme” (<*day+gı), (Monguş 2003: 378), kışkı “bağırma, çığlık” (<*kış+kı), kıygı “davet, çağırma” (<*kıy+gı), kışkır-: Var gücüyle bağırma, çığlık atmak (Monguş 2011: 306), sıgı “ıslık” (<*sı+gı), sıkı “dişlerin arasındaki tükürük” (<*sı+kı), (Monguş 2011: 788) sözcükleri, bu fiillerin “fiil + GIr(A)-” mı, yoksa “fiil + kı + (A)r-” şeklinde mi oluşturulduğu konusunda önemli bir belirsizliğe neden olmaktadır. Çalışmamızın ikinci bölümünde de ifade edildiği gibi Sevortyan, ekin isimden isim yapım eki +gı ve isimden fiil yapım eki +(A)r yapılarından oluştuğunu algı, kışkı, kıygı ve sıgı sözcükleri ile delillendirmeye çalışmaktadır. Talat Tekin, Sevortyan’ın vermiş olduğu bu örneklerin aslında birer örnekseme (back-formation) olduğunu, Türk dilinde +KI ekinin yansıma sözcüklere eklenmediğini, {+(A)r} ekinin “olmak” anlamında, {-KIr} ekinin ise “belirli sesler çıkarmak” anlamında fiiller türettiğini söylemekte ve örneğin algır- fiilinin algır- < *argır- < *arqır- biçiminde geliştiğini belirtmektedir (Tekin 152). Tuva Türkçesinin etimoloji sözlüğünün yazarı Tatarintsev ise bu sahadaki bılgır- “pıskırmak” fiilinin Hakasçada pırgır, Tofa Türkçesinde bırhır-, Toju ağzında bulgur- biçimleri ile kullanıldığını ve bu kelimenin bir aykırılışma/benzeşmezlik (dissimilation) neticesinde oluştuğunu bılgır- < bırgır- < birkır- ifade ederek bu sözcüğün {+GIr(A)-} eki ile türetildiğini vurgular (Tatarintsev 2000:I: 328). Tuva Türkçesinde yaşanan bu durum, akla analogik bir etki ihtimalini getirmektedir. Türk dilinde yansıma isim kökleri kendilerine getirilen yapım ekleri ile kalıplaşarak unutulmakta, bu sözcüklere getirilen ekler ise zamanla fosilleşip üretkenliklerini yitirerek başka eklerle karıştırılmaktadır. Bilindiği üzere Türk dilinde isimden isim yapım eki +KI ile fiilden isim yapım eki olan -KI arasında açıkça gözlemlenebilen bir işlev farkı bulunmaktadır. İsimden isim türeten +KI eki aitlik ve ilişkinlik bildiren sıfatlar ve zamirler yapmakta, mevsim bildiren sözcüklerle kalıplaşmaktadır. Fiilden isim yapan -KI eki ise eklendiği fiilin adını, o fiilin anlamı ile ilgili araç-gereç adlarını ve terim adlarını türetmek için kullanılmaktadır. Tarihsel süreçte yansıma kökler unutulduğu için, bu köklere getirilen {+GIr(A)-} eki +KI veya -KI eki ile karıştırılmış olabilir ki aynı ekin Tatar Türkçesi gibi bazı Türk lehçelerinde ettirgenlik eki ile karıştırılması bu ihtimali güçlendirmektedir (Ganiyev 2013: 166), (Serebrennikov, Gadjiyeva 2011: 203).

- b) Tuva Türkçesinde {+GIr(A)-} ekini almış olan fiiller, “yansıma sesi çıkaran alet”, “yansıma sesin adı”, “yansıma sesi çıkarırken yapılan hareketin adı” anlamlarında fiilden isim yapım ekleri ile genişletilebilmektedir: bülgürtükçü < *bül-gür-t-ükçü “püskürtücü”, bülgürtüüşkün < *bül-gür-t-üüşkün “püskürtme” (Monguş 2003: 330), kegirig < *ke-gir-ig “geğirme” (Monguş 2011: 103), kınğirt < *kın-gır-t “çan sesi” (Monguş 2011: 297), şınğıraaş < *şın-gıra-gaş “1. çingırak 2. Tuva geleneksel dansı” (Tenişev 1968: 589), kınğıraaş < *kın-gıra-gaş “çınlama” (Monguş 2011: 297)⁸.

⁸ b maddesinde yapılarından bahsedilen algı, bılgı, bışkı, daygı, kışkı, kıygı, sıgı sözcüklerinden isimden isim yapım ekleri ile yeni sözcükler türetilmiştir: algı+jı “bağırkan”, algı+lık “bağırkan, çığırkan” (Monguş 2003: 110), kıygırığ “çağırma, davet” (Monguş, 2011, 281).

- c) {+Gİr(A)-} eki almış sözcükler GT’de olduğu gibi çatı ekleri alabilirler: kaᅇırat- < *kaᅇ-gıra-t- “çınlatmak” (Monguᅇ 2011: 61), bülgürüᅇ- < *bül-gür-üᅇ- “birbirine püskürtmek” (Monguᅇ 2003: 330).
- d) Bu ekten sonra Tuva Türkçesi gramerlerinde sıklık görünüşü/kılınışı (dagınnaan vid / mnogokratniy vid) başlığı altında incelenen sıklık çatısı ekleri –GİA ve –ᅇAyIn ekleri gelerek yansıma sesin tekrar tekrar, zaman zaman çıkarılması anlamında fiiller türetir: kaᅇırtkayın- < *kaᅇ-gır-t-kayın- “tekrar tekrar çınlamak” (Monguᅇ 2011: 61), algırılaar- < *al-gır-gıla- “tekrar tekrar bağırarak” (Monguᅇ 2003: 110).
- e) {+Gİr(A)-} eki zarf-fiil eklerini alabilir: koᅇıradı < *koᅇ-gura-d-ı “gürültü çıkartarak” (Monguᅇ 2011: 173), dargıradı < *dar-gıra-d-ı “homurdanarak” (Monguᅇ 2003: 395).
- f) Tuva Türkçesinde söz yapımı yolları içerisinde ikilemeler (hendiadyoin) önemli bir yer tutmaktadır. Bu sahada {+Gİr(A)-}ekini almış fiiller ve bu fiillerden türetilmiş isimler ikileme oluşturabilmektedir: koᅇıguraar-kaᅇıgıraar “çok gürültü etmek” (Monguᅇ 2011: 173), kᅇıᅇırt-kᅇıᅇırt “kᅇı kᅇı sesi, çan sesi” (Monguᅇ 2011: 292)⁹.
- g) Yukarıda da ifade edildiği gibi ekin {+Gİr(A)-} biçimleri –ᅇ- sesi ile biten sözcüklerden sonra gelmekteydi. Tuva Türkçesi sözlüklerinde sadece bir örnekte tanıklanabilen ve Türkiye Türkçesindeki şıᅇır-mıᅇır ikilemesinin karşılığı olan ıᅇıᅇır-şıᅇıᅇır sözcüğü, gerek ekin son sesindeki –a ünlüsünü yitirmesi, gerek yansıma bir sesi bildiren bir isim türetmesi açısından dikkat çekicidir (Teniᅇev, 568)
- h) Türkiye Türkçesinde tükür- < *tü-kür- “tükürmek” olarak kullanılan fiil Tuva Türkçesinde göçüşmeli olarak dükpür- < *düp-kür- biçiminde kullanılmaktadır.

SONUÇ

Tuva Türkçesi GT ile paralellik gösteren çok sayıda yansıma sözcüğe sahiptir. Bunda Tuvaların tarih boyunca, Rusya Federasyonuna bağlı Sibiry’a’daki diğer cumhuriyetlerden farklı olarak, kitlesel göçlerden korunmuş olmalarının, Tuva’da büyük kentlerin bulunmamasının ve halkın doğadan kopmadan neredeyse pastoral bir hayat sürmesinin etkisi büyüktür. Hamza Zülfıkar, yansıma sözlerin doğuşunda doğa-insan ilişkisi üzerine şunları söylemektedir: “Tabiatta canlı ve cansız bütün varlıklar, dolaylı veya doğrudan birtakım hareketlerin, gürültülerin kaynağı durumundadırlar. Tabiatın bu hareketliliği ve canlılığı karşısında onu sürekli gözleyen, onun bir üyesi olan ve konuşma yeteneğine sahip olan insan, tatma, koklama, duyma, görme ve dokunma duyularının yardımıyla tabiattaki bu canlılığı ve hareketliliği tarih boyunca adlandırmaya, söz biçimine getirmeye çalışmıştır. Bu sözler, ihtiva ettikleri uyumlu ve özellikli seslerden, kurallı yapılarından dolayı insanların daima ilgisini çekmiştir (Zülfıkar 1995: 1).

Gerçekten de yansıma sözler, dillerin en eskicil öğeleri konumundadır. Etimoloji çalışmalarında; yansıma isimler, bu isimlerden türetilmiş soyut ya da somut isimler, bu sesleri çıkarmayı ifade eden fiiller ve bu isimler ile fiilleri türetmek için kullanılan biçimbirimler

⁹ b maddesindeki algı, bıᅇı, kışkı vb. sözcükleri de ikilemeler oluşturabilmektedir: algı-kışkı “baᅇırma, çağırma”, algırar-kışkırar “çok yüksek sesle bağırarak”, algırtızın-kışkırtızın “çok güçlü bağırarak” (Monguᅇ 2003: 110).

araştırmacılara önemli veriler sunmaktadır. Ancak, yansıma isim kökleri tarihsel süreç içerisinde kendilerine getirilen eklerle kalıplaşarak unutulmaktadır. Bu nedenle bu kökleri tespit etmek, hangi eklerle kalıplaştıklarını ortaya çıkarmak, etimoloji çalışmalarında önemli meseleler haline gelmektedir.

Genel bir bakışla yansıma isim tabanlarından fiiller türeten {+Gİr(A)-} eki Türk dilinde Eski Türkçe döneminden itibaren takip edebildiğimiz, çağdaş Türk lehçelerinde neredeyse tüm sahalarda üretken olmamasına karşın varlığını koruyarak kullanıldığı gördüğümüz bir yapıdır. Tuva Türkçesinde “o sesi çıkarmak”, “gürültü çıkarmak” anlamlarında kullanılan fiiller türeten bu ekin işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

- {+Gİr(A)-} ekli fiiller, hayvanların çıkarmış olduğu bazı sesleri ifade etmek için kullanılır: bılgır- “at burnundan güçlü bir şekilde pıskırmak”, bışkıır- “aksırmak (at için), çargıra- “1. bağırarak, 2. Vak vak etmek”, çırgıra- “1. Hırıldamak, 2. Vak vak etmek, 3. Havlamak.
- {+Gİr(A)-} ekli bazı fiiller, hayvanlara seslenmek için kullanılmaktadır: ağır- “1. Avı pusu esnasında ürkütme için bağırarak”, daygır- “koyun sürüsünün yönünü çevirmek veya sürüyü durdurmak için ses çıkarmak”, küşkür- “(koyun ve keçiye) küş-küş diye seslenmek”
- {+Gİr(A)-} ekli fiiller, insan vücudundan istemsizce çıkan bazı sesleri ifade etmek için kullanılır: bülgür- “fıskırmak, han bülgür- “kan fıskırmak”, kegir- “geçirmek”, kakkır- “balgam çıkarmak”.
- {+Gİr(A)-} ekli fiiller, bazı insan yapımı nesnelere çıkan sesleri ifade etmek için kullanılır: kaŋgıra-: çingirdamak, koŋgura-: Ses çıkarmak, gürültü çıkarmak, çingirdamak, çingirak çalmak, ūŋgıra-: “Şingirdamak, tıngirdamak”

KISALTMALAR

Alm. Almanca

Bkz. Bakınız

GT Genel Türkçe

İng. İngilizce

Osm. Osmanlı Türkçesi

Özb. Özbek Türkçesi

Rus. Rusça

Tuv. Tuva Türkçesi

Uyg. Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (2003), *Her Yönüyle Dil*, Ankara, TDK Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2013), *Çağatay Türkçesi*, İstanbul, Kesit Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul, Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, Ekrem (1996), *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil*, (Gazi Üniversitesi SOBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l Enbiya*, C II., Ankara, TDK Yay.
- BAŞKAN, Özcan (1969), “İnsan Dilinin Doğuşu”, TDAY-Belleten, s. 143-156
- BİLGİN, İpek (1989), *Divanu Lugati't Türk'te Söz Yapımı*, (Hacettepe Üniversitesi, SOBE Türk Dili Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- BUSSMAN, Hadumod (2006), *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London, Routledge
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2009), *Nogay Türkçesi Grameri*, Ankara, Grafiker Yay.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, Akçağ
- DEMİR, Nurettin; YILMAZ, Emine (2012), *Türk Dili El Kitabı*, Ankara, Grafiker
- DEMİRCİ, Kerim (2013), *Türkoloji için Dilbilim, Konular, Kavramlar, Teoriler*, Ankara, Anı Yay.
- GÜNER DİLEK, Figen (2007), “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara, Akçağ
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Divanu Lugati't Türk*, Ankara, TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, C 2, Wiesbaden, Otto Harrassowitz
- GABAİN, Anna Marie (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara, TDK Yay.
- GANİYEV, Fuat (2013) *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı*, (Akt. Murat Özşahin), Ankara, TDK Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay.
- ILGIN, Ali (2015), *Tarihi-Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi- Biçim Bilgisi*, Ankara, TDK Yay.
- İMER, Kamile vd. (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
- JOHANSON, Sverker (2015), *Origin of Language, Constraints on Hypotheses*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company
- KAÇALIN, Mustafa (2011), *Niyazi, Nevayi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara, TDK Yay.

- KARA, Mehmet (2000), *Türkmençe (Giriş, Gramer, Metinler, Sözlük)*, Ankara, Kültür Bakanlığı
- KARAAĞAÇ, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz; YILDIRIM, Hüseyin (2007), “Azerbaycan Türkçesi” *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara, Akçağ
- KENİN-LOPSAN, Monguş (2010), *Tıva Çançıl*, Kızıl
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay.
- KOÇ, Kenan; DOĞAN, Oğuz (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara, Gazi Kitabevi
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara
- MONGUŞ, D. A. (2003), *Tıva Dildin Tayılbırlıg Slovarı*, C. I, Novosibirsk, Nauka
- MONGUL, D. A. (2011), *Tıva Dildin Tayılbırlıg Slovarı*, C. II, Novosibirsk, Nauka
- ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagauz Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara, TDK Yay.
- PENNISI, Elisabeth (2004), “The First Language?”, *Evolution of Language, Science*, Vol. 333
- POPPE, Nicholas (1992), *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- ROBBEETS, Martine (2015), *Diachrony of Verb Morphology, Japanese and Transeurasian Languages*, Berlin/Boston, Walter de Gruyter
- SAT, Ş. Ç.; SALZIOMA (1980), *Amgı Tıva Literaturalıg Dil*, Kızıl
- SEREBRENNİKOV, B.A., GADJİEVA, N. Z. (2011), *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, Ankara, TDK Yay.
- ŞÇERBAK, A. M. (2016), *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler, (Fiil)*, Ankara, TDK Yay.
- TATARİNTSEV, B. İ. (2000), *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskogo Yazıka*, C.1, Novosibirsk, Nauk
- TATARİNTSEV, B. İ. (2002), *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskogo Yazıka*, C.2, Novosibirsk, Nauk
- TATARİNTSEV, B. İ. (2004), *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskogo Yazıka*, C.3, Novosibirsk, Nauk
- TATARİNTSEV, B. İ. (2008), *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskogo Yazıka*, C.4, Novosibirsk, Nauk
- TEKİN, Talat (2003), “On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {+KİrA}, Makaleler I, Altayistik, s. 149-162, (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara, Grafiker

- TENİŞEV, E. R. (1968), *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva, İzdatel'stvo, Sovyetskaya Ensiklopediya
- TRAUNMULLER, Hartmurt (2003), "Clicks and the idea of a Human Protolanguage", Umea University, Department of Philosophy and Linguistics, PHONUM 9, s.1-4
- UJİJEDİİN, Chuluu (1998), *Studies on Mongolian Verb Morphology*, Doctor of Philosophy, Graduate Department of East Asian Studies University of Toronto
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2007), *Karalapak Türkçesi Grameri*, İstanbul, Kriter Yay.
- VARDAR Berke (2002), *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yayınları
- YELTEN, Muhammet (2009), *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını
- YILMAZ, Emine (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji- Bir Deneme*, Ankara, Grafiker Yay.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l Edeb*, Ankara, TDK Yay.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Ankara, TDK Yay.